

# ESKİ TÜRK KÜLTÜRÜNDE TANRI-EVREN TASAVVURU, TANRISAL BİLGİ VE MÜZİK İLİŞKİSİ

Ezgi TEKİN\*  
Cenk GÜRAY\*\*

**Özet:** Kâdim çağlardan bu yana evrenin yaratılışı, yaşam ve ölümden sonrası gibi konular, “Tanrı bilgisi” ve “evren tasavvuru” hakkındaki pek çok inanç ve pratiğin gelişiminde etkili olmuştur. Müzik ise insanın yaşadığı dünya, evren ve Tanrılarla irtibat kurmasında en başat unsurlarından biri olmuştur. Kadim Türk topluluklarında, ‘insanın yaratılışı’, ‘evrendeki düzen ve uyum’, ‘Tanrısallık bilgisi’ ve ‘bilginin kaynağı’ gibi birtakım ontolojik sorunlara dair algılayışın izleri, özellikle tabiat unsurlarıyla bağlantılı olan animizm ve Şamanizm gibi dinsel-büyüsel ritüeller, ‘tabiat kültleri’, ‘yaratılış/köken mitleri’ ve Türk tarihinin en eski yazılı kaynakları içinde aranabilir. Antik Yunan döneminde bilgi/bilgelik ve ‘Tanrısallık bilgisi’ gibi epistemolojik konulara işaret eden “logos, gnosis, sophia” gibi kavramlar; Orta çağ İslam döneminde ise “irfân, marifet, hikmet” kavramları kullanılmıştır. Türk toplumlarında ise ‘bilge’ kişilerin ülkeyi yönetmesine verilen önemi yansıtan ‘kut’ anlayışı, şaman/kam/ozan gibi Tanrı ve insanlar arasındaki iletişime aracılık eden ‘bilge’ kişilere önem verilmesi, Tanrısallık bilginin halkın yaşamına nasıl tezahür ettiğini göstermektedir. Bu çalışmada, Orta çağ Türk toplumlarında Tanrısallık bilgisi ve bilgelik, yaratılış hitabı/emri olarak ‘Tanrı kelâmı/söz/ ses’, doğa ve kozmolojik unsurlarla kurulan ‘döngüsellik’ algısı, evrenin yaratılışı ve kozmolojik algıdaki ‘dört unsur’ simgeselliğinin müzikle ilişkisine dair örnekler ele alınmıştır. Çalışmada “literatür taraması” yoluyla elde edilen veriler “tematik analiz” yoluyla çözümlenmiştir.

**Anahtar Sözcükler:** Tanrısallık bilgisi, Türk mitolojisi, müzik, çalgı.

## Concept of God, Universe, Divine Knowledge, and Music in Ancient Turkish Culture

**Abstract:** Since ancient times, topics such as the creation of the universe and what lies beyond life and death have played a significant role in the development of various beliefs and practices concerning “divine knowledge” and the “conception of the cosmos.” Music, in this context, has been one of the most prominent elements in connecting human beings with the world they live in, the universe, and the gods. In ancient Turkic communities, traces of perceptions regarding certain ontological issues -such as “the creation of humankind,” “order and harmony in the universe,” “divine knowledge,” and “the source of knowledge” -can be found particularly in religious-magical rituals like animism and shamanism, which are closely tied to elements of nature, as well as in “nature cults,” “creation/origin myths,” and the oldest written sources in Turkish history.

In Ancient Greek thought, epistemological concepts referring to knowledge/wisdom and “divine knowledge” were expressed through terms such as *logos*, *gnosis*, and *sophia*; during the medieval Islamic period, the terms *irfân*, *ma'rifa*, and *hikma* were used. In Turkish societies, the concept of *kut*, which reflects the value placed on wise individuals governing the country, and the high status attributed to figures such as shamans, *kams*, or *ozans* -those who mediated between gods and humans -demonstrate how divine knowledge manifested in the daily life of the people.

This study explores examples of how divine knowledge and wisdom were conceptualized in medieval Turkic societies -such as the notion of divine speech/command as “the word/voice of God,” the cyclical perception built upon natural and cosmological elements, and the symbolic role of the “four elements” in cosmological understanding -and how these were related to music. Data obtained through a “literature review” have been analyzed using the method of “thematic analysis.”

**Key Words:** Divine knowledge (wisdom), Turkish mythology, music, musical instrument.

## Giriş

Orta Asya coğrafi olarak bugün Türkistan olarak adlandırılan Tanrı Dağlarının güneyi ve kuzeyinde kalan Çungarya, İrtiş Havzası ve Altay Dağları’nın olduğu iki kısma ayrılabilir (Göher, 2024, s. 109). Özellikle İslamiyet’e geçişe kadar olan süreçte Orta Asya’da yaşayan çeşitli Türk kavimlerinin Tanrı ve evren hakkındaki tasavvurları, onların müzikle kurduğu ilişki açısından da belirleyici olmuştur. Bu manada, bu çalışmada, Orta Asya’daki Türk boylarının inanç, kült ve mitolojileri içinde Tanrı/evren bilgisi ve müzik arasındaki ilişkiler ele alınmaktadır.

\* Öğr. Gör. Dr. Ezgi Tekin, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı, Müzikoloji Bölümü, ezgitekin@ohu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7096-4353>.

\*\*\* Prof. Dr. Cenk Güray, Hacettepe Üniversitesi Ankara Devlet Konservatuvarı Müzik Teorileri AbD, cenk.guray@hacettepe.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9410-725X>

En eski çağlardan itibaren insanın kendi varlığı üzerine düşünmesi ve yaşadığı çevreyle uyum içinde bir ilişki kurabilmesi için tabiat ve tabiattaki gözlemlenebilir çevreye dair unsurlar (ay, güneş, gök, yıldızlar ve gökcisimleri gibi) önemli bir yere sahip olmuştur. İnsanın başta kendisi olmak üzere doğa, evren ve Tanrılar hakkındaki düşünce gelişiminin tarihi, başta dinler tarihi olmak üzere mitoloji, felsefe, teoloji gibi disiplinlerin inceleme konuları arasında yer almıştır. Her toplum, içinde geliştiği tarihsel, kültürel ve coğrafi koşullara göre kendi özgün kimliğini inşa etmekle beraber insan-Tanrı-evren algılayışına dair toplumların mitolojilerinde bazı ortak düşünce kalıpları ve semboller de teşhis edilebilmektedir. Sözelimi, Eski Mezopotamya, Anadolu ve Antik Yunan döneminde tarım ve bereket temelinde pek çok kültürün varlığı ve benzer mitlerin kültürel geçişkenliği görülebilir. Bununla birlikte, yazılı kültürün geliştiği Antik Yunan kentlerinin aksine Eski Türk toplumlarında bozkır ve göçebe yaşamın getirdiği farklı yaşam şartları içinde gelişen sözlü kültür ve yaşam deneyiminin ön plana çıktığı söylenebilir. Bu farklılıklar göz önünde bulundurulmak kaydıyla, İslam öncesi dönemde Türklerde ‘Tanrısal bilgi/bilgelik ve müzikle ilişkisi şu üç bağlam çerçevesinde ele alınmıştır: ‘yaratıcı bir eylem olarak söz/kelâm’ ve ilâhi âlemle irtibat açısından ‘ses’, ‘döngüsel algı’ ve ‘dört unsur’ (hava, toprak, ateş, su)<sup>1</sup>

### 1. Tanrısal Bilgi (Kut) ve Bilgelik

“Bilgi” ve “bilgelik” kavramları antik uygarlıklardan itibaren farklı anlamları içerecek şekilde kullanılmıştır<sup>2</sup>. Kelime olarak “bilgi” kavramıyla ilişkili olan “bilgelik” kavramı Antik Yunan döneminde “herhangi bir sanatı yapabilme becerisi” ile ilişkilendirilmiş (Iannone, 2001: 547) ve “bir şeyin nasıl yapılacağı bilgisini ifade eden *techne* kavramını da kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Bunlar dışında “büyü, dinsel törenler, ölümler diyarına giriş ve çıkış bilgisi” gibi farklı bir bağlamda kullanıma sahiptir. Sümerlerin bilgelik Tanrısı Enki “zanaat” yani hüner ve becerikliliği temsil ederken (Black & Green, 2003: 71; Kramer & Maier, 2016: 13-15), Babil’in koruyucu Tanrısı Marduk, bilgelik sahibi ve kozmik düzenin oluşumunda pay sahibidir (Demirci, 2019: 33). Ayrıca, bilgiyle ilgili olarak varlığın “ilk özü” ya da “hakikat bilgisi”ne dair düşünceleri kapsayacak şekilde Antik Yunan düşüncesinde “*arkhe, episteme, logos, gnosis*” gibi kavram da kullanılmıştır (Arslan, 2006: 331; Bozkurt, 2014: 101-102). Orta çağ İslam döneminde ise ‘hakikatin ya da Tanrının bilgisine ulaşabilmek için gerekli olan bilgiyi ifade etmek üzere “irfân”, “marifet”; felsefi bilgiyi ifade etmek üzere “hikmet” gibi kavramlar kullanılmıştır (Eliade, 2003: 293; Kutluer, 1998).

Eski Türk toplumlarında bilgeliğin kaynağının Tanrı olduğu düşünülmüş, bu bilgeliğin yer yüzündeki temsilcilerinin ise hükümdarlar olduğuna inanılmıştır. Bununla bağlantılı olarak ‘kut’ kelimesi, Baskalova göre Altayca’da “can, tanrı, ilah” anlamlarına gelmekte ve diğer Türk boylarında da “hayat gücü, ruh, can, hayat verici, bereket, bolluk, saadet mutluluk” gibi anlamları içerecek şekilde kullanılmaktaydı (Çeribaş, 2021: 1187-1188). Ayrıca, ‘kut’ sözcüğü “servet, şans” gibi anlamları da içermekle birlikte “Tanrısal buyruk” *ülüg* (şans) kavramıyla kullanıldığında “Tanrının gücüne (*kiic*)” işaret etmekteydi. Bu mânada, “Tengrinin buyruğu (yarlık) üzerine, kut ve ülüg sahibiyim” gibi ifadeler “kut”un kaynağının Tanrısal olduğunu vurgulamaktadır (Roux, 2011).

Bilgeliğin Tanrısal kaynağa dayandırılması nedeniyle, devlet yönetiminde olacak kişilerin bilgelik sahibi olmalarına önem verilmiştir. Nitekim, ‘bilge kişiler’, doğrudan Tanrıdan gelen ilâhi güç ve lütufu, dolayısıyla kutsal bilgelik ve yetkiyi de temsil etmektedir. Roux’un (2011) dikkat çektiği üzere Gök Tanrı tarafından verilen ‘kut’un hükümdarı doğrudan etkilediği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olan hakanın buyruğu, göklerin emirlerini yeryüzünde uygulayan kişi olarak kabul edilmiştir. Hakanlar halka karşı gökle uyum halinde olmayan bir hata işlediğinde, bu hareketi artık ilâhi

<sup>1</sup> Bu kavramları Orta çağ İslam döneminde irfân fikriyle ilişkili bir çerçevede felsefi/dini/mitolojik bağlamlarda ele alan detaylı bir çalışma için bkz. Tekin, 2024.

<sup>2</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz. Tekin, 2024: 26-31.

gücü yansıtmayacaktır. Böyle bir durumda kağanlardan bilgeliğe sahip kişiler olarak yer ve gök arasındaki uyumlu birliktelik içinde hareket etmesi ve her iki evrensel bölgenin uyumunu temin etmeleri beklenmiştir (2021: 119-120). Tanrı isterse doğrudan hükümdarlara seslenebilirdi: “Gökle birlik içindeydiler, aşağıdaysa halkın umutlarına yanıt oluyorlardı”. Tanrı’nın buyruklarının (*yarlık*) nasıl verildiğine dair herhangi bir bilgi yoktur. Ancak “ilke”, “buyruk”, “emir” gibi anlamları olan ve Kaşgarlı Mahmud’un verdiği bu kelime “temel yasa” anlamına gelmekte ve hakanın uyrukları anlamını içermektedir. Genellikle “Gök ona destek olduğunda, göğün lütfu” gibi ifadeler “Tengri buyurduğunda” biçiminde yorumlanmıştır (Jean-Paul-Roux, 2021: 117-118).

Kaşgarlı Mahmut, “bilge kişi” olarak tanımladığı *büğü* kavramını açıklarken bilgi ve bilgeliğe verilen önemi şu satırlarla örneklendirir:

Biligni ederdim  
Bügüni üdürdüm  
Özümnü adırdım  
Yagıl atım yazlınur  
(Bilgi ve bilgeliği/hikmeti aradım  
Bilge kişi seçtim  
(Bu nedenle) kendimi (halkın arasından) ayırdım  
(Uğraşım yolunda) ak yeledi atım azat olur (2005: 211).

Eski Türk kültüründe Tanrı ve insanlar arasında aracılık sağlaması yönüyle şamanların/kam “bilgelik” sahibi kişiler arasından seçilmesi ve yer ve gök arasındaki ilişkileri düzenlemek için başvurulmuş kişiler olması da dikkat çekicidir. Şaman genellikle “gören” ya da hem “bilen” hem de “yapabilen” anlamına gelen bir deyimle nitelendirilmiştir. Söz konusu bilgi ise dünyanın gizli yüzü ile ilgili olması yönüyle sıradan insanların bilgisinden ve gücünden farklı türde bir bilgi ve gücü ifade etmektedir (Perrin, 2013: 69). Şamanın insanlar ve görünmeyen âlem arasında irtibatı sağlamak, hekimlik, büyücülük, sağaltım gibi birtakım kişisel yeteneklere sahip olması, onun bilgelik sahibi olduğunu gösteren bazı özellikler arasında sayılabilir (Göher, 2019). Ayrıca, şamanların kehânet yetisine sahip olmaları, söz konusu bilgi ve yeteneklerin en önemlilerinden biri olup çoğu kez onların topluluğun önderleri haline gelmelerini de açıklamaktadır (Perrin, 2013: 86). Bu özellikleri nedeniyle kamlar “kâhin” olarak da tanımlanmışlardır (Yörük, 2016). Ancak, bilgelik sahibi olarak şamanın bu görevini “müzik” ve çalgılar aracılığıyla gerçekleştirmesi, müziğin Tanrı ve Tanrısal âlemle irtibat kurulması açısından önemini göstermektedir. Özellikle sağaltım ve büyü amacıyla kamlar, insan sesine eşlik olarak davul ve def gibi vurmalı çalgıların yanı sıra boru ve kopuz gibi çalgılardan yararlanmışlardır. Bu çalgılar, doğaüstü ile iletişimin yanı sıra yardımcı ruhlardan korunma ve yardım dileme, insanlar ve hayvanlar üzerinde etkide bulunma, hastalıkları tedavi etme ya da kaybı bulma gibi çeşitli amaçlarla kullanılmıştır (Sayılır, 2022: 6). Şaman tüm bu bilgilere, ruhsal ve kozmik seyahatleri ve ‘içsel’ yolculuğu ile elde ettiği ‘gizli bilim’ yani insanda saklı olan ‘gizli bilgi’yi keşfetmesi sayesinde erişebilmektedir. Ayrıca şamanın esas çalgı âleti ve esrime aracı olan davul, şamanın insanın isteklerini ruhlara ileten ve öteki âlemin iradesini de insanlara aktaran kutsal bir âlettir. Bu bakımdan davul, şamanın ruhlara dünyası ile bağlantı kurmasını sağladığı gibi bu dünyaya ilişkin bütün ‘gizli bilgilerin’ sembolere dönüştürülerek ‘yazılmış’ bir halini de yansıtmaktadır (Bayat, 2006: 89, 194, 210). Bir başka dikkat çekici husus ise davulun yapımı hakkındaki bilginin kaynağıdır. Sedir ya da kayın ağacı, geyik, keçi ya da at derisi gibi malzemelerle davulun yapılmasının şamanın isteği değil, ancak ruhların istek ve telkini ile olduğuna inanılmaktadır (Bayat, 2006: 196). Bu tür bir bilginin kaynağı da yine şamanın/kamın ilâhi âlemle kurduğu bağlantı ile elde edilen şamana özgü bir kaynağına dayandırılmaktadır.

## 2. Tanrı ve Evren Tasavvuruna Dair Anlayışlar

Evren ve Tanrıyla olan ilişki açısından doğa, insanlar için her zaman Tanrıların simgeleriyle dolu olarak düşünüldüğünden, kutsalı anlamak açısından önemli olmuştur.

Doğaüstü de doğaya bağlı olup gökyüzü sonsuz uzaklığı ve tanrısal aşkınlığı temsil ederken yeryüzü ‘toprak’, ‘evrenin annesi’ ve besleyici özellikleriyle ‘bereketi’ temsil etmiştir. Ayrıca sular (nehirler, denizler) her türlü varoluşu temsil etmesi açısından önemli olmuştur (Tuğrul, 2010: 82). Benzer şekilde Eski Türk inanışlarının temelinde doğayla kurulan bu irtibatın oldukça merkezi bir öneme sahip olduğu söylenebilir. Orhun Kitabelerinde kısaca yer-sular (yer-sub)<sup>3</sup> sıklıkla zikredilir. Eski Türkler tabiatta bulunan her varlıkta birtakım güçlerin mevcut olduğunu düşünerek dağ, tepe, ağaç ve su gibi varlıkları canlı kabul etmişlerdir (Ocak, 2015: 64). Yer-sular vatanı temsil eden ve Türk ülkelerinin en yakınında olan dağlar, sular, nehirler gibi kaynaklardır. Bunlar, insanlara en yakın Tanrılar olarak tasavvur edilmiştir (Yörük, 2016). Bu manada, İslam öncesi dönemde Tanrı ve evren hakkındaki düşüncelere yansıyan üçlü evren tasarımı modeli ve yaradılışla ilgili kozmogonilere bu unsurların temel teşkil ettiği görülebilir. İnsanın evrenle kurduğu bu ilişkinin en belirleyici unsurları arasında ‘gök’, ‘Gök Tanrı’, gökle ilgili unsurlar (ay, güneş, kutup yıldızı vb.), ‘yer-su’ (yeryüzü), tabiat unsurları etrafında gelişen kültürler (dağ, su, orman vb.) ve atalar kültü sayılabilir.

Gök, ay ve yıldızlar özellikle Gök Tanrı Kültüyle bağlantılı olarak önemli unsurlar olmuştur. Kuzey ve Orta Asya topluluklarında *Tengri*, *tengeri tengere*, *tingir* gibi adlarda mâna bakımından ortak özellikleri yansıtan Gök Tanrı, bütün kâinatın efendisi, yeryüzünün, bütün insanların ve görünmez her varlığın yaratıcısıdır (Ocak, 2015: 66). Bugün “yaratmak” anlamına gelen ancak o zamanlarda “düzenlemek”, “var etmek” gibi anlamlarda kullanılan “Tengi” kavramı “Gök” ile aynı manaya gelecek şekilde [Tengri (Gök) tarafından var edilmiş] kullanılmıştır (Jean-Paul-Roux, 2021: 107). Radlov’un işaret ettiği gibi Altayların evren ve insanın yaradılışına dair kozmogonisinde Tanrı, yer ve gök hakkındaki tasavvuru görebilmek mümkündür:

Gök ve Yer olmadan önce her şey suydur. Yeryüzü yoktu. Gök yoktu. O zaman tanrıların en yükseği, her türlü varlığın başlangıcı, insan ırkının babası ve anası olan Tengere Kaire Han, başlangıçta kendine benzeyen bir varlık yaratmış ve ona *Kişi* (insan) ismini vermiş. (Jean-Paul-Roux, 2021: 107).

Eski çağlarda evrenin Gök ve Yeryüzü olmak üzere iki bölgeden oluştuğu düşünülüyordu. Ancak 11. yüzyıldan geç olmayacak bir dönemde Türk-Moğol dünyasında yer altında bulunan üçüncü bir bölgenin varlığını da içine alan bir evren anlayışı ortaya çıkmıştır (Jean-Paul-Roux, 2021: 102). Örneğin Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarının en başında “Yukarı mavi Gök ve aşağıda karanlık yeryüzü oluştuğu zaman, ikisi arasındaki insanın oğulları (“Kişi’nin oğulları”) ortaya çıktı. İnsanın oğulları üzerinde, atalarım Bumin Kağan ile İstemi Kağan hüküm sürdüler” (Jean-Paul-Roux, 2021: 106) ifadesi gök-yer-yeraltı olmak üzere üç katmanlı bir evren tasavvurunun varlığına işaret etmektedir. Benzer şekilde, Altaylarda evren ruhların yaşadığı üç daire içinde tasavvur edilmişti: yer altı, yer ve gök. Yeraltında yaşayan ruhlar *körmös*, yer ruhları *Yer-Su* ya da *Altay*, Gök ruhları ise *Kuday* olarak adlandırılmıştır. Altaylar, iyi ve kötü ruhları da ayrılmış olup gökle ilişki olanlar genellikle iyi ruhlardır. Ancak insanlar üzerine etkisi olacağına inanılan kötü ruhları (Erlik) yatıştırmak için kurban merasimleri düzenlenirdi. Yaradılış ve Tanrı’ya tapınmanın başlangıcı ise Tanrı Ülgen’le ilişkilendirilmiştir (Anohin, 1998: 404-405). Tanrı Ülgen’in ezeli ve ebedi olduğu ve tapınmanın başlangıcı olduğuna dair bir şaman duasında Bay Ülgen’e şöyle seslenilir:

Yetti adamın ködürgeni  
Yer püdüde yayagan  
Pajrganım Pay-Ülgen!

<sup>3</sup> Benzer bir evren tasavvuru Mezopotamya’da da görülebilir. Evren sözcüğünün Sümerce ifadesi “gök-yer” anlamına gelen an-ki’dir. Bundan dolayı evren gök, gökyüzü, yer ve yeryüzü ile yeraltını kapsayacak şekilde tasavvur edilmiştir (Kramer, 2017: 86). Sümerlerin bilgelik tanrısı da Enki adını almıştır (Hooke, 1993; Enmerkar & Lulalbanda, 2016). Dolayısıyla Enki’nin yer ve gök hakkındaki düzenin ve işleyişin bilgisine sahip olduğuna işaret edildiği anlaşılmaktadır.

(Yedi babamın hürmet ettiği  
Yer yaratıldığı zaman yaradılmış  
Baş vurduğum Bay Ülgen!) (Anohin, 1998: 413)

Bir başka Altay ilâhisinde yeryüzünü ve tüm varlıkları yaratan gök âlemine yakarışın dikkat çekici bir örneği görülebilir:

“Ey mukaddes ve geniş Altayın yargı yeri! Kesilmeden kismet (pay) veren, bizi yıpratmamak için yargı veren, ağaran başa (ihtiyarlara) istirahat sağlayan (Altay), deniz ve yer yaratıldığı zaman ata analarımızın taptığı, takdis ettiği (Altay!) (İnan, 1998b: 254)

Ayrıca, evren, Tanrı ve ruhlarla iletişim için doğadaki unsurlarla bağlantılı olarak pek çok tabiat kültürünün de öne çıktığı görülebilmektedir. Örneğin, Altayların Altay Dağı için yapılan ayinlerindeki ilâhilerinden birinde dağ kültü başta olmak üzere güneş, ay ve orman gibi kozmolojik unsurlarla tabiat unsurlarının bir arada tasvirine rastlanabilir:

Kün ebirbes Küler tav, Ay ebirbes Altın Tav  
Aba yışım бүркүнү, Iyıkçıldı yaan tavum;  
Yaandarıbıs, atalarıbıs мүргүп kalgan  
Bir alkışın bererme? Üzülmeski ülü yayap berip yat  
Karıların tutattan Kabay kutun  
Yayaytan aydar malga piyan ber!  
Agar yurtuna keçigin bersin, Iyılçıldı yaan  
Tav Kara Kaya!..

(Güneş dolaşamaz olan Çelik Dağ, ay dolaşamaz Altın Dağ. Aba ormanının örtüsü, mukaddes büyük dağım! Atalarımız, büyüklerimiz sana taptılar, bir alkışını verecek mi? Kesilmeden devam edecek soyumuza pay verecek mi? Ellerimizden tutacak mı? Beşik ruhunu yaradan sürülerimize bereket ver! Yurduna geçim verin!) (İnan, 1998b: 253-254)

Eski Türk toplumlarında evren tasavvurunun bir başka ilginç görünümü olan “kozmetik ağaç” sembolizmi de önemli bir yere sahiptir. Kozmik ağaç, yani dünya ve Evren ağacı, ‘kozmetik canlılığın tükenmez kaynağını ve kutsallığın en tipik ve yetkin kap ve kalıbını’ temsil etmektedir. Ayrıca kozmik ağaç, göksel ‘kut’un alınış merkezidir. Göğün ve gezegenlerin (feleklerin) simgesi olan kozmik ağaç bu yönüyle Orta Asya ve Sibirya şamanlığında önemli bir rol oynar. Evren ağacı, ‘yaradılış’, ‘sırta erme’ ve son aşamada ‘mutlak gerçeklik’ ve ölümsüzlük fikriyle de irtibat kurar (Eliade, 1999: 304). Bu anlayış, ağaç ve orman kültürüyle de yakından ilişkilidir. Nitekim, kutsal sayılan ağaçlar arasında kayın ağacı başta olmak üzere, Türklerin en eski şaman ayinlerinde beri ağaç kültü önemini korumuştur. Özellikle Altaylarda başta çam ve kayın olmak üzere çınar ve servi gibi ağaçlara kutsiyet yüklenmiştir. Yakutlar, Başkurtlar, Kazak ve Kırgızlarda da benzer bir anlayışa rastlanmaktadır. Yakut mitolojisine göre Tanrı ilk Şamanı gökte yaratmış ve onun gökteki evinin önüne bir ağaç dikmiştir. Bu ilk şaman gibi bu ağaç da ölümsüz olup ölen insanlar bu ağacın budaklarında barınmaktadır. Altay Tatarlarında da kozmik ağaçla ilgili benzer inanışlara rastlanabilir (Ocak, 2015: 132-133).

Kayın ağacı eski Türk mitolojisinde Tanrı’nın ağacıdır. *Divan-ı Lügât-it-Türk*’te kayın ağacına “kadın” denilmiş ve anaların, ana kutlarını barındıran bir ağaç olarak kabul edilmiştir (Göher, 2019: 54). Bu manâda Umay Ana ile de irtibatlandırılır. Şaman inancına göre kayın ağacı “atamız Ülgen’den anamız Umay ile gökten indirilmiştir.” Şaman ilahilerinde ise kayın ağacı “Bay Kayın” (İnan, 1998b: 254) diye anılır:

Altın yapraklı bay kayın,  
Sekiz gölgeli mukaddes kayın  
Dokuz köklü, altın yapraklı mübarek kayın  
Ey mübarek kayın, sana kara yanaklı  
At kuzu kurban ediyorum. (İnan, 1998b: 254-255)

Tanrılara atfedilen bu özelliklerin çalgılarla bağlantısı da dikkat çekicidir. Davul kasmağının yapıldığı ağacın genellikle kutsal kabul edilen kayın ağacından seçilmesi bu durumu örneklendirmektedir (Göher, 2019: 54). Yenisey vilayeti Türk kabilelerinin Tiğir Tayı (*Tanrı tayı*) yani Tanrı'ya (Semâ) kurban adını taşıyan merasimler, Tanrıya (Sema), nehirlere, dağlara, ateşe ve ruhlara seslenilen ilâhiler ve dualar eşliğinde gerçekleştirilir. Bu inanışın yakın zamana kadar devamlılık göstermesi açısından Maynagaşev'in 1913 senesinde Türk kabileleri arasında bu merasimi gerçekleştiren Beltirler'e dair gözlemleri oldukça dikkat çekicidir. Maynagaşev bu merasimde kartal tellerinden yapılan *Üldürbe* denilen külahlar giyilen bu merasimlere dair gözlemlerini şu şekilde aktarır (1998: 215):

Et pişmekre iken Beltir'ler *Üldürbelerini* lır ve bunların kurbanlık koyunu getiren adam vasıtasile merasime mahsus olmak üzere bükülmüş ip bağlatırlar. Bu ip yedi kulaç uzunluğunda olup *Çilipağ* teslimiyle olunur. (...) Üldürbe'leri bağlayıp bitirdikten sonra yine ardıç ağacı dumanile tütsülerler ve ibadete başlarlar. (...) Çilipağ tutan adam Tanrıya (semaya), bulundukları dağlara ve Teye nehrine... hitaben ilâhiler himenler okur; diğerleri de bu ilahileri tekrar ederler. "Sâk" kelimesini telâffuz ederken bütün sesler birleşir. Bu yükselen seslerde öyle bir duygu, öyle bir ahenk işitilir ki güya semanın ruhu Tanrı ve uzaktaki bütün şahikaların sahibi olan ruhlar bu sesleri dinliyorlar. O vakit "Çilipağ" yukarı kaldırılır (...) bütün Beltir'ler yere doğru eğilirler. Bu suretle şimal tarafından başlayarak yavaş yavaş güneşin tarafına çevrilirler. İlâhilerinde dağlara ve nehirlere hitap ederler. Yalnız görülen dağlara ve nehirlere değil, buradan görülmeyen ve avcılıkta bulundukları dağlara ve nehirlere de himen okurlar. (...) Aynı ilâhilere ve iştirak edenler ellerini yukarı kaldırırılar. (...) Yine güneş tarafına doğru iki daire yaparak devrederler. Bundan sonra kurbanlık etlerini tıpsı'le beraber "Büyük Ateş"te yakarlar. (...) ateşe secde ederler... (1998: 217-218)

### 3. Evren Tasavvuru ve Tanrısal Bilginin Müzikle İlişkisi

Eski Türk inanışları ve mitolojisinde Tanrısal bilgi ve evren tasavvurların müzikle kurduğu ilişki şu dört başlık üzerinden ele alınmıştır: Döngüsellik algısı, yaratıcı bir eylem olarak Tanrı kelâmı/sözü ve Tanrısal âlemle irtibat açısından 'ses', evren tasavvurunda 'dört simgeselliği'<sup>4</sup>.

#### 3.1. Evrendeki Döngüsellik Fikri ve Müzikle İlişkisi

Döngüsellik algısı, insanın tabiatla ve tanrılarla kurduğu irtibatın en eski örneklerinden birini teşkil etmektedir. Döngüsellik algısının başlıca örnekleri arasında özellikle doğadaki yaşamsal döngü ya da 'tarımsal devir', evrendeki gök cisimlerinin döngüsel hareketine ilişkin olan 'kozmozik devir' algısı ve buna bağlı olarak 'zaman' kavrayışına yansıyan 'döngüsellik' algısı sayılabilir<sup>5</sup>. Bunlardan ilkinin, özellikle tarım toplumlarındaki bereket temelli Ana Tanrıça tapınımlarında<sup>6</sup> pek çok örneği görülmekle birlikte, Antik Yunan döneminin Dionysos tapınımları gibi çeşitli ritüeller de insanın yaşamsal döngüsü, tabiattaki doğum ve ölüm (mevsimsel döngü) gibi 'yeniden doğuş' olgusuyla yakından irtibatlıdır (Cornford, 1957: 111). Buna karşılık bozkır kültürü içinde gelişen göçebe Türk toplumları, toprağa bağımlı olmadıklarından ana Tanrıça kültleri ve bereket temelli bir anlayış ya da kutsal evlilik<sup>7</sup> gibi ritüellerin varlığına da rastlanmamaktadır (Ahmetbeyoğlu & Şen, 2018: 48). Ancak, Türk mitolojisinde Umay Ana'nın önemli bir yeri olduğu görülebilir. İnan'ın verdiği bilgilere göre Umay Ana'nın adının geçtiği en eski kaynak Orhun Abideleridir. Daha sonra Kaşgarlı Mahmut ondan "Umayka tapınsa ağıl bolır" (Umay'a taparsa oğul olur) şeklinde söz eder. Daha eskiye uzanan rahip Verbitskiy'nin verdiği bilgilere göre Altayların "Umay inesi" çocukların ve hayvan yavrularının koruyucusu olan bir Tanrıça (ilâhe-ruh)

<sup>4</sup> "İrfân" fikrinin müzik teorisi kaynaklarındaki izlerinin incelendiği Tekin'in doktor tezinde ortaya koyulan "tematik analiz" kodlamalarından bir bölümü ödünç alınarak farklı bir dönem ve kültür için uygulanmıştır. Bkz. Tekin, 2024.

<sup>5</sup> Döngüsellik algılayışı ve devirsellik algısının yansıdığı inanç gelenekleri için yapılmış bazı çalışmalar için bkz. (Çamuroğlu, 2006; Güray, 2018; Tekin, 2024; Tekin A. & Güray, 2021).

<sup>6</sup> Devirsellik algısının bereket kültleriyle ilişkili ayrıntılı örnekler için bkz. (Tekin A. & Güray, 2021)

<sup>7</sup> Sümerlerde Tanrıça İnanna ve Çoban Dumuzi hakkındaki 'kutsal evlilik' ritüelleri için bkz. (Kramer, 2017: 366)

olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca, Radloff'un metinlerinde “pis pastap ülgen adamnan töreende umay icemen kada tüstir pu iki kazın” (biz ibtida atamız Ülgen'den türediğimiz vakit bu iki kayın ağacı umay ile beraber gökten inmiştir) ifadesi, Umay Ana'nın kutsal sayılan kayın ağacıyla irtibatını da sağlayarak onu orman kültü ile ilişkilendirilmektedir (İnan, 1998c: 397-398).

Eski Türk kültüründe döngüsellik algısı, tabiattaki mevsimsel döngülerle de ilişkilendirilmiştir. Örneğin Uygurlarda baharın gelişi ve ağaçların yeşermesiyle doğanın yeniden canlanması, yeni bir yılın başlangıcı sayıldığı için düzenlenen şenlikler ve ritüellerin benzerleri, diğer Türk topluluklarında da görülebilmektedir (Göher, 2024: 82-83).

Türklerde yaşam-ölüm döngüsüne ilişkin mitlere sıklıkla rastlanmasa da ölü gömme merasimleri olan *yuğ* törenlerinde *baksı-ozanların*, ölen kişinin ardından kopuzları eşliğinde icra ettikleri güfte ve bestelerle ruhanî bir vazifeyi yerine getirdikten sonra ölünün hatırasını yaşatmak için onun kahramanlık ve cenklerini coşkulu bir dille terennüm ettikleri anlaşılmaktadır (Köprülü, 2012: 103).

Döngüsellik algısının kozmolojik unsurlarla irtibatının çeşitli örneklerine de rastlamak mümkündür. Örneğin, Sibiryalı Türklerde kozmik âlemin ve inanç sisteminin müzikal örneklerle yansıyan özellikleri daha net şekilde korunmuştur (Balçın, 2023: 86). Bununla birlikte yaşam (yeryüzü), ölüm (yeraltı) ve Tanrısal âlem (gök) arasındaki döngüsel ilişki, doğrudan şaman davulları üzerinde görülebilmektedir. Kozmolojik unsurların sembollerleriyle bezeli olan şaman davulunun iç kısmında yer alan ağaç resmi, üç dünyayı birleştirir ve şaman bu ağacı göğe kalkmak ya da yeraltı dünyasına inmek için merdiven gibi kullanır (Bayat, 2006: 210). Burada, şamanın evreni oluşturan farklı dünyalar arasındaki yolculuğunun ancak davul ve müzik eşliğinde mümkün olabildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bununla birlikte şamanın eğitim sürecinin bir tür ruhsal erginlenme gerektiren aşamaları açısından da ‘yeniden doğuş’ ya da ‘ölüp dirilme’ motifinin önemli yeri olduğu söylenebilir. Şaman ancak ‘ölüp dirildikten’ sonra atası olan bir şaman rehber aracılığıyla göksel yolculuğunu gerçekleştirir ve göğün her katında belli bir ‘bilgi’ alır (Bayat, 2006: 89). Bu durum, müridin müridi rehberliğinde çeşitli makamlardan geçerek “İnsan-ı Kâmil” mertebesine (Aydın, 2000) ulaşmasını andırmaktadır.

Ayrıca Antik Yunan ve Mezopotamya kültürlerinde yer altı ile ilişkilendirilen ve yaşamsal döngüye işaret eden yeniden doğuş mitlerinin<sup>8</sup> eski Türk inanışlarında daha farklı bir görünüm kazandığı söylenebilir. Örneğin ölümden sonra yaşamın devam ettiği, tüm doğadaki varlıkların bir ruhu olduğu ve âlemin canlı olarak tasavvur edildiği *animizm* (Bayat, 2006: 238) ya da Hunlar zamanına kadar uzanan ve Orhun kitabelerinde de varlığına rastlanan *atalar kültü* (Artun, 2018) gibi anlayışların yaşam-ölüm arasındaki döngüsel ilişkiye farklı bir yolla açıklama getirdiği söylenebilir.

### 3.2. Yarattıcı Eylem Olarak Tanrı Kelâmı ve Tanrılarla İrtibat Açısından ‘Ses’in Önemi

Evrenin yaradılışını açıklayan kuruluş mitlerinin pek çoğunda, dünyanın yaradılışı ve evrendeki hakikati anlamak ve Tanrıyla/doğüstü ile iletişim kurmak açısından söz (kelam, logos) ve ‘ses’in önemli bir yeri olmuştur. Bu manada, dünyada yaratılan her şeyin bir dili ve bir anlamı olduğu, yaratılan her şeyde de Tanrı’nın sözünün bulunduğu inanılmaktadır (Tuğrul, 2010: 44). Tonyukuk Abidelerinde geçen ifadelerden anlaşıldığı üzere Gök Tanrı şu özellikleri taşır: “Tanrı her şeyi yaratır”, “Tanrı kelâm sahibidir”, “Tanrı her şeyi en iyi bilendir, insana bilgi verendir.” (Ahmetbeyoğlu & Şen, 2018: 52)

İnsanın yaradılışına dair anlatımlarda ise söz (kelâm) ve müziğin önemine işaret eden söylencelere rastlanabilir. Örneğin Altayların tufana dair söylencesinde tufan çekildikten sonra gemiden çıkan Ülgen’in “nom” adı verilen hikmet kitabından aldığı kuvvetle insanı yarattığı anlatılır. Kardeşi Erlik de onun altın fincan içine koyduğu gök çiçekten çalarak

<sup>8</sup> Yeniden doğuş mitleri için bkz. (Cornford, 1957: 111; Eliade, 2014).

insan yarattı. Ülgen ona ‘Senin yarattığın insan kara kavim benim yarattığım ise ak kavim olsun’ der. İlk defa şaman ayininin ise Erlik’in yarattığı kara kavmin deriden icat ettiği davul ile yer yüzünde yapıldığı anlatılır (Anohin, 1998: 419-420).

Altaylarda varlığın büyüme ve nefes alma gibi hayat tezahürü “tın” sözüyle ifade edilmektedir. Bugünkü bildiğimiz anlamıyla ‘can’ manasına gelen *süne* ise yalnızca insan ve hayvanlarda olup vücuttan ayrılıp gezebilir. Bu inanış, şaman ayinleri açısından önemlidir. Nitekim, şamanın öte dünyada hareket edebilmesi ya da semaya (gök) çıkabilmesini mümkün kılar (Anohin, 1998: 421).

Ayrıca yaratıcı güç ve ilâhi âlemle irtibat açısından ‘ses’ en önemli araçlardan biri olarak önem taşır. Şamanların öte dünyayla kurdukları iletişim açısından ilâhiler ve kullandıkları sözün gücü bu mânada ön planda olmuştur. Özellikle doğaçlama okunan ilâhiler, yardımcı ruhlar ya da öte dünyadaki varlıkların sesini iletme aracı olarak kabul edilir. Şamanın törenler esnasında Tanrı ve ruhların seslerini aktarmasına aracılık eden ilâhiler (Perrin, 2013: 61), ‘sesin’ ve ‘sözün’ kutsiyetine göstermektedir. Ölüm ve yaşam arasında yolculuk yapabilmek için oldukça zorlu tecrübelerden geçerek Tanrılarla, iyi-kötü ruhlar ve insanlar arasında aracılık yapabilen şamanların elbiseleri üzerinde yer alan ve evrendeki düzen içinde insan-Tanrı-ruhlar arasında kurulan irtibatı gösteren pek çok nesne arasında şaman davulu, çingiraklar, çanlar ve ses çıkaran nesnelerin de önemli bir işlevi vardır. Bunların kötü ruhlara karşı koruması için Gök Tanrı tarafından şamana verilen bir zırh vazifesi gördüğü düşünülmüştür. Kötü ruhların bu sesleri duyunca korkup kaçtığına inanılır. Aynı zamanda çingırağın sesleri aracılığıyla yardımcı ruhlarla da iletişim kurulur (Çoruhlu, 2021: 147). Örneğin, Saha Yerinde (Yakustistan) kamı için kamın yardımcılığını yapan ve kam davulu çalan yardımcı, kama yol göstermek için devamlı olarak davul çalar. Kam ise bu sesi takip ederek öbür dünya veya yer altı dünyasıyla irtibat kurar. Davulun sesinin kesilmesi, kamın öbür dünyadayken yolunu kaybetmesine yol açabilir (Göher, 2019: 55).

Şamanın Tanrıyla ve ruhlarla iletişime geçmesinde şaman davulu, onun atı ya da kanosu sayılmıştır (Çoruhlu, 2021: 151). Şamanın davulu, onu “taşıyan” bir araç olarak sayılmasının yanı sıra bazen de dişil seçici ruhun “cisimleşmesi” olarak kabul edilir ve çeşitli simgelerle süslenirdi. Davul üzerindeki simgeler bazen ritüel esnasında ele alınan sorunun doğasını ya da ilgili ruhların doğasını yansıtacak şekilde resmedilir (Perrin, 2013: 60). Orta ve İç Asya’da özellikle Altay, Tuva-Hakasya ve Sibirya’nın değişik yerlerindeki araştırmacıların tespit ettiği pek çok şaman davulu örneği bulunmakta, Hun ve Göktürkler dönemine tarihlenen kaya resimleri tasvirlerinden bu davulların Türklerin en eski devirlerden beri kullandığı anlaşılabilmektedir (Çoruhlu, 2021: 150). Şamanlar davuluna icra edeceği merasimin niteliğine göre birtakım resimler ve şekiller çizilir. Bu kamın davulu ne kadar büyük ve ne kadar çok resimle doluyorsa kamın kudretinin o kadar büyük olduğu düşünülmüştür. Ay, yıldız ve güneş gibi kozmolojik unsurlara dair tasvirler de önemlidir. Ayrıca kamın davulu kutsal sayılan ağaçlardan, özellikle ardıç veya kayından yapılmıştır (Yörük, 2016: 77).

Şaman davulu, bazı farklılıklar olmakla birlikte şamanın içinde hareket ettiği kozmik âlemi ve insanın bu düzen içindeki konumunu ortaya koymaktadır. Örneğin Altay Türklerinde davul yüzeyinde kozmik âlemi yansıtan unsurlar bulunmaktadır. Kam davulunun üst kısmı Tanrı’yı simgeleyen gökyüzünü temsil edecek şekilde ay, güneş, yıldızlar gibi kozmolojik unsurların tasvirleriyle doludur (Göher, 2019: 57). Türk şaman davullarında yukarı (gök), aşağı (yer) ve yer altını temsil eden bölümlere ayrılmıştır. Ayrıca Güneş, Ay ve bazı yıldızlar, Tanrı Ülgen’in kızları ya da ritüel dansını yansıtan insan figürleri, yeraltı ve yer üstünde yaşayan ruhları ifade eden hayvanlar da yer almaktadır (Çoruhlu, 2021: 50-152).

Kamlar dinsel tören sırasında yalnızca davul değil, trans halinde doğaçlama ilahilere ve dansa eşlik eden iki ya da üç telli kopuz da kullanılmaktadır. İçinde gizemli bir atın ya da leyleğin ruhunun bulunduğu inanılan kopuz da davul gibi kutsal kabul edilmektedir (Göher, 2019: 57).

Bununla birlikte, İnan'ın da dikkat çektiği üzere şamanların/kamların dini ritüellerde okudukları ilâhilerin semavî dinlerde imamın, hahamın, papazın belirli vakit ve kaidelere göre okudukları dua ve ilâhiler gibi önceden belirli bir kaidesi ve repertuvarının olduğu söylenemez. Bu durum, şamanın sesi ve okuyacağı ilâhi sözlerinin tamamen ritüel esnasında ve tekrarı olmayacak bir biçimde o 'anki' hâli içinde vücuda gelmesiyle meydana gelir ki bu durum kamin kudreti ve içsel ilhamıyla mümkün olur. Büyük bir konsatrasyon gerektiren bir hâl içinde ruhun ilham ettiği ilâhilerin söylenişi ile gerçekleştirilen ayinler, bu ilâhilerin kayda geçirilmesi ya da tekrar ayınlarının okunması gibi bir durum söz konusu değildir (İnan, 1998a: 401) İnan, bu ilâhilere dair şu açıklamaları yapar:

Altay'a dair söylenen ilâhiler, Anohin metinlerinde tabiat evladının ruhunun derin köşelerinden samimî bir imanla coşan ve ağızlarından kendi kendine dökülen lâhufî nağmelerden ibarettir. Bunlar, ibtidaî ve sıhrî efsunlar mahiyetinde şeyler değil, tekâmül etmiş bir ruhun takdis ettiği mevcuda karşı hudutsuz muhabbetlerini terennüm eden hakikî ilâhi şiirlerdir (1998a: 403).

Türk kültüründe sesin ilâhi güçlerle olan ilişkisi yalnızca şaman ritüelleriyle sınırlı olmamıştır. Örneğin, askeri müzik geleneklerinin de temelini oluşturan Hunlardaki Tuğ takımında savaşta hakanın/kağanın yanında orduya eşlik eden "Hakânî Kös", yüksek sesi ile ilâhi güçlerle bağdaştırılmıştır (Balçın, 2023: 65). Hun halkı bu köslerin ilâhi güçler tarafından çalındığı ve seslerin gök gürültüsü gibi doğaüstü bir olay olarak insanların içlerine işlediğini düşünmüştür. Köktürkler döneminde ise kös, davul, nakkare ve boruların kullanıldığı büyük çalgı takımlarından oluşan askeri müzik topluluklarının dini merasimlerde de yer alması (Vural, 2013: 36-37) sesin Tanrısal kaynağının toplumsal yaşamın her alanına yansımalarını göstermektedir.

Ayrıca ozanların ayrılmaz bir parçası sayılan kopuzun ise "kutlu ve mübarek sesi" olduğuna inanılmaktaydı. Öyle ki ilâhi bir özellik taşıdığına inanılan kopuzun 'ozanın ruhu ile buluşup kaynaştığı' düşünülmekteydi (Ögel, 2000: 18). Örneğin Dede Korkut Hikâyelerinde oldukça kutsal kabul edilen kopuzun ilâhi bir güç barındırdığına dair anlatımlar mevcuttur. Ayrıca Kırgız baksılarının bir duasında Tanrıya yakarıyla birlikte kopuza şöyle seslenilmektedir: "Ey var olan Tanrım (kaday, hüda), yanıldığımda yalvarırsam, bana güç ve gayret ver! Ey kobuzum, kobuzum! (Kaderi?) iyi tayin et! Doğru haber ver!.. Eğer falım çıkmazsa (kelme), söylenen söze itaat etmezsen, kulağından burayım! (Seni) götürüp yere vurayım!.." (Ögel, 2000: 10)

### 3.3. Evren Tasavvurunda "Dört" Simgeselliği ve Müzikle İlişkisi

Evrenin yaradılışını ve başlangıcını açıklayan dört unsur kuramına göre maddi âlem, dört unsurun (toprak, hava, su ve ateş) bir araya gelmesiyle meydana gelmiştir<sup>2</sup>. Bu anlayışın, Eski Mezopotamya, Antik Yunan, Eski Türk gelenekleri ve İslam kültürüyle birlikte Anadolu coğrafyasında da devam ettiği görülebilmektedir<sup>9</sup>. Evrenin dörtlü tasarımının görüldüğü en eski uygarlıklardan biri olan Babilliler, dünya ortada olacak şekilde evreni 'yeraltı dünyası', 'yeryüzü' ve 'gökyüzü' olarak tasvir etmişlerdir. Benzer şekilde 'dört köşeli' dünya kozmolojisi, Sümerlerin erken dönemlerinde de görülebilmektedir (Black & Green, 2003: 186). Dört unsur kuramı, Antik Yunan'da Empedokles'in evreni var eden dört unsura dair görüşlerinden (Kingsley, 2002: 23, 293) evrendeki uyum ve düzeni sayılar üzerinden açıklayan *Pythagorasçı* geleneğe kadar uzanmakla birlikte (Baysal, 2014: 59) Orta çağ İslam dönemi düşüncesine *Anasır-ı Erbaa* olarak geçmiştir.<sup>10</sup> Dört unsur simgeselliğine özellikle Orta çağ müzik teorisi kaynakları olan edvârlarda ve çalgılarla kozmik unsurlar arasında kurulan ilişkiye dair anlatımlarda da rastlanabilmektedir. Bununla birlikte dört yönden Doğu ve Güney, güneşin ısıtıp yükselmesini; Kuzey ve Batı'nın ise hayatın yıldızının kaybolduğu

<sup>9</sup> Ayrıntılı örnekler için bkz. (Tekin, 2024).

<sup>10</sup> İhvân-ı Sâfâ, el-Kındî, İbn'ül ârabî'den Yunus Emre ve Kaygusuz Abdal gibi Anadolu tasavvufunun önemli temsilcilerine kadar pek çok İslam düşünürü ve müzik kuramcısında örneklerine rastlamak mümkündür. Ayrıntılı örnekler için bkz. Tekin, 2024: 97-99.

ve belirsizlikleri içeren bir alan olarak yorumlanması; Kilise’de mihrabın cenneti temsil edip Doğu’da yer alırken Batı’nın ölümü ve karanlığı temsil etmesi gibi örnekler de (Tuğrul, 2010: 69) dünyanın dörtlü tasarımına dair anlayışları ortaya koymaktadır.

Eski Türk toplumlarında da evrenin “dört” simgeselliği içindeki tasavvuruna dair örneklerle rastlanabilmektedir. Türk kozmogonisine göre varlığın ilk nedeni belirtildiğinde bundan yokluk ve yokluktan ilk *modan* (tek varlık) türemiştir. *T’ai-chi* denilen bu varlıkta bazı ilkeler bulunuyordu. Bu ilkelerin harekete geçmesiyle *yaruk* (ışık) ve *kararık* (karanlık) ilkeleri ve onların ana ve ata’ya benzetilen nefesleri sekiz yönden gelen rüzgarla birleşerek *toprak, su, ateş, ağaç ve maden* olarak beş unsur meydana gelmiştir. Bunlara *kök, ruh, aile* anlamlarına gelen “tös”, “kut”, “oğuş” gibi isimler verilmiştir (Çeribaş, 2021: 1187).

Ayrıca, yeryüzü dört yöne bölünmüş olup bunlar kozmolojik diyagramda belirli zaman dilimlere karşılık gelmekteydi. Örneğin Kültigin yazıtlarında Doğu’nun zaman unsuru sabah, Güney’in öğlen, Batı’nın akşam ve Kuzey’in ise gece yarısı ile ilişkilendirilmiştir:

... Dokuz Oğuz beyleri, milletim bu sözümü iyice işit; sağlamca dinle: ileri (doğuda) gün doğusuna, beri (güneyde) gün ortasına, geri (batıda) gün batısına, yukarı (kuzeyde) gece ortasına doğru (olan yerlerin) bu içindeki millet(ler) hep bana itaat eder...” H. N. Orkun’dan Akt. (Çoruhlu, 2020: 151).

Eski Türk inanışında evren şemasının Budist Tanrılarla ilişkilendirildiği *mandalalar* da evren ve Tanrı düşüncesindeki “döngüsellik” fikrinin yansıdığı tasvirlerden biridir. Bir kare içindeki daire ya da tamamen daire şeklindeki mandalalar, simgesel bir panteonu temsil ettiği kadar merkezde yer alan *mikrokosmos* düşüncesini de akla getirmektedir (Çoruhlu, 2020: 150). Evren, dünya ve dünyeviliğe dair anlamları içeren *samsara* da “döngüsellik/dairesellik” simgeleyen önemli temsillerden biridir. *Samsara*, döngüsel şekliyle ‘varoluşu, evreni, burada olup biten her şeyi, başlangıcı ve sonu’ ifade eder. Tantrik Budizm’de bunu ifade eden Tanrı Kâla-Cakra, E. Esin’e göre “Zaman Çarkı İlahı”dır (Çoruhlu, 2020: 151). Eski Türk ve Çin kültüründe göğün çemberi dünyanın karesi içinde yer almakta ve hem Kırgızlar hem Tu-kiulara (Türkler) göre dünyanın ‘dört köşesi’nden söz edilmektedir. Ötügen ise dünyanın tam merkezinde, ayrıcalıklı bir yer ve hem göğün direği hem de dünyanın eksenini kabul edilmiştir (Jean-Paul-Roux, 2021: 102).

Teofilakotos Simokates’e göre dünyayı oluşturan dört element vardır ve bunlar hava, su, toprak ve ateştir. Roux’a göre Firdevsi’nin *Şehname*’sine göre ‘yukarıda parlak alev, ortada hava, sonra su ve en altta karanlık toprak’ yer almaktadır (2021: 103-104). Batı Göktürklerde dört unsur anlayışının temellerinin aranabileceğine işaret eden Bizans imparatoru Maurice Théophilacte Simocatta şu bilgileri verir: “Türklerde ateşe, fevkalâde bir kudsiyet izâfe ediyorlar. Aynı şekilde hava ve suyu takdis edip toprağa büyük bir önem veriyorlar.” (Ocak, 2015: 238). Ayrıca, Türklerde benzer bir anlayış mevsimlerin dörde ayrılması (Ülken, 2021: 235), dünyanın dört köşe olarak tasavvur edilmesi, dört ana yönün zamanın vakitlerine göre dörde ayrılması ve dört renkle ilişkilendirilmesi (Çoruhlu, 2020: 328, 343) gibi örnekler, eski Türk ve Çin kültüründe dört sayısının simgesel olarak önemine işaret etmektedir. Benzer şekilde, dört anayöne bağlı olarak dört unsur hava, toprak, su, ateşin yanı sıra maden, ağaç, dört hayvan, yıldız kümelerinin de belirlenmesi (Çoruhlu, 2020: 149-150, 155) gibi çok sayıdaki örnek, dünya ve evren tasavvurunda dört sayısının önemine işaret etmektedir.

Dört simgeselliğinin çalgılara da yansıdığı görülebilir. Örneğin Ögel, şaman davullarının ağaç kısımlarının “dört köşeli ormanın” dibinden seçilmesi ve “dört köşe dünya” anlayışı arasındaki paralellige dikkat çeker (Ögel, 2000: 105-106).

### Sonuç

Eski Türk kültüründe ‘Tanrı’, ‘Tanrısal bilgi ve bilgelik’ ve ‘evren tasavvuruna’ dair inanç ve düşüncelerin hem doğadaki pek çok unsuru içeren hem de göksel âlemle ilgili kozmolojik unsurları içeren bir anlayış ekseninde şekillendiği görülmüştür. Tanrı, evrendeki uyumu sağlayan düzenleyici gücün kaynağı olarak görülmüş, bilgi ve bilgeliğin kaynağının

Tanrı olduğu düşünülmüş ve Gök Tanrı kültü etrafında gelişen inanç unsurları genellikle gün, ay, yıldızlar gibi göksel âlemle ilgili varlıklarla irtibatlı olarak algılanmıştır. Tanrının bilgisi ve bilgeliğinin yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edilen hakan/kağan ve hükümdarlar ise gök ve yer arasındaki uyumun temin edilmesi için ‘bilge’ kişiler arasından seçilmiştir. Ayrıca Tanrısal âlem ve yeryüzü arasındaki irtibat açısından tabiat unsurlarına dayalı tabiat kültleri (dağ, ağaç, orman) ve su, toprak, ateş, hava gibi yaşamın devamlılığını temin eden unsurlar da insanın Tanrısal âlemle irtibatı açısından belirleyici olmuştur. Müzik ve çalgılara ise, Tanrısal bilgi ve evren algısını oluşturan bu unsurlar arasında özel bir anlam yüklendiği; yaşam, ölüm ve ilâhi (göksel) âlem arasındaki yolculuğa aracılık ederek ‘bilgi’ alışverişini ve iletişimi sağlayabilme gücü nedeniyle kutsallık atfedildiği anlaşılmıştır. Gerek şaman ayinleri, destanlar ve kutsal ezgiler, gerekse çalgılarda evren tasavvurunu yansıtan simgeler incelendiğinde müzik ve Tanrısal bilgi/evren tasavvuru arasında sıkı bir irtibat olduğu görülmüştür.

Sonuç olarak bu çalışmada, Tanrısal bilgi ve bilgelik kavramları ile evren tasavvuruna dair düşünceler dört farklı bağlamda müzik ve çalgılarla irtibatı açısından incelenmiş ve şu sonuçlara ulaşılmıştır:

*Yaratıcı bir eylem olarak Tanrı kelâmı/söz ve ‘ses’ bağlamında özellikle şaman davulunun, evrenin tüm katmanlarındaki varlıklarla iletişime geçmede önemli bir yeri olduğu, şamanın Tanrısal bilgiyi, davulun sesleri vasıtasıyla ve esrik bir tecrübe neticesinde edindiği ‘içsel bir deneyim’ ile elde ettiği, sözün de bu iletişim esnasında oldukça kritik bir öneme sahip olduğu,*

*Döngüsellik algısının eski Türk mitolojilerinde çeşitli şekillerde karşılık bulduğu, yaşamsal döngü ve kozmolojik döngünün özellikle çalgılar üzerindeki simgelerle tasvir edildiği, şamanın ölmeden önce ‘ölme’ deneyimi ile sıradan insanların erişemeyeceği ‘gizli bilgilere’ ulaşabildiği, yaşam, ölüm ve Tanrısal âlemi temsil eden yer-gök- yer altı dünyası arasındaki döngüsel ilişkinin müzik aracılığı ile sağlandığı,*

*Evrenin yaradılışına dair ‘dört unsur simgeselliği’ nin Eski Türk inanç ve mitolojisinde de pek çok örneğinin bulunduğu (evrenin dört yönü, dört renk vb.) ve bu simgelerin yine çalgılar üzerindeki tasvirlerine rastlanabildiği görülmüştür.*

Neticede Tanrısal bilgi ve müzik arasındaki ilişkinin antik çağ uygarlıklarındaki pek çok mitolojisine yansıyan örneklerine benzer şekilde, eski Türk inanç ve mitolojisinde de kendine önemli bir yer bulduğu anlaşılmıştır.

#### KAYNAKÇA

- Ahmetbeyoğlu, A., & Şen, H. (2018). “Eski Türk Dininin Kozmolojisi ve Kozmogonisi”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, C: 119, S: 234, s. 45-74.
- Anohin, A. V. (1998), “Altay Şamanlığına Ait Maddeler”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 404-453.
- Arslan, Ahmet (2006), *İlkçağ Felsefe Tarihi- Sofistlerden Platon'a*, C:2, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Artun, Erman (2018), *Türk Halkbilimi*, Adana, Karahan Kitabevi.
- Aydın, M. S. (2000), “İnsan-ı Kâmil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C:22, İstanbul, s. 330-331,
- Balçın, Feyzan. G. (2023), Orta ve Doğu Türkistan Müzik Tarihi. *Türk Müziği* (Cilt 1, s. 57-92). içinde İzmir: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Bayat, Fuzuli (2006), *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken .
- Baysal, Ozan (2014), “Erken Dönem Pisagorcularda Harmonia Düşüncesi ve Müzik Kuramı”. *Porte Akademik Müzik ve Dans Araştırmaları Dergisi* C: 10, S: 54-73.
- Black, Jeremy; Green, Anthony (2003), *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul: Aram Yayıncılık.
- Bozkurt, Nejat (2014), *Sanat ve Estetik Kuramları*. Ankara, Sentez Yayıncılık.

- Büyükcen Sayılır, Şeyda (2022), “Eski Türk İnanış ve Mitolojilerine Göre “Ses”in Türkler Üzerindeki Etki ve Yansımaları”, *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi* C: 68, s. 1-12.
- Cornford, Francis MacDonald (1957), *From Religion to Philosophy A Study in the Origins of Western Speculation*. New York: Harper Torchbooks.
- Çamuroğlu, Reha (2006), *Dönüyordu-Bektaşilikte Zaman Kavrayışı*. İstanbul, Kapı Yayınları.
- Çeribaş, Mehmet (2021), “Türk Kültüründe Kut İnancı ve Kut Aktarma Yolları”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C: 14, S:36, s. 1185-1206.
- Çoruhlu, Yaşar (2020), *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Çoruhlu, Yaşar (2021), *Türk Mitolojisinin Kısa Tarihi*, İstanbul, Alfa Yayınları.
- Demirci, Kürşat (2019), *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*. İstanbul, Ayışığı Kitapları.
- Eliade, Mircea (1999), *Şamanizm* (İ. Birkan, Çev.), Ankara, İmge Kitabevi.
- Eliade, Mircea (2003), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, C: 1, İstanbul, Kabalcı Yayınları.
- Eliade, Mircea (2014), *Doğuş ve Yeniden Doğuş Mitleri*, (F. Aydın, Çev.) İstanbul, Kabalcı Yayınları.
- Enmerkar & Lulalbanda (2016), *Sümer Kral Destanları*. (S. F. Adalı, & A. T. Görgü, Çev.) İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Göher, Feyzan (2019), “İslamiyet'ten Önce Türklerde Müzik”. *Türk Musikisi Atlası*, Ankara, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, s. 47-73
- Göher, Feyzan (2024), Orta Asya Türk Müzik Tarihi. *XIX. Türk Tarih Kongresi. 4*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 108-132.
- Güray, Cenk (2010), “Semâ'dan Semah'a Bir Sonsuz Devir”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* C: 56, s. 119-152.
- Güray, Cenk (2018), “Devirsel İbadet Modelleri Olarak Semah-Sema Uygulamalarının Tarihsel Kökenleri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* C: 87, s. 23-48.
- Hooke, Samuel Henry (1993), *Ortadoğu Mitolojisi* (A. Şenel, Çev.), Ankara, İmge Kitabevi.
- Iannone, A. Pablo (2001), *Dictionary of World Philosophy*, Routledge, London & New York.
- İnan, Abdülkadir (1998a), “Altay Şamanlığı”. *Makaleler ve İncelemeler*, C: 1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 400-403.
- İnan, Abdülkadir (1998b), “Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, s. 253-259.
- İnan, Abdülkadir (1998c), “Umay İlâhesi Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, C: I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 396-399.
- Jean-Paul-Roux. (2021), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (A. Kazancıgil, Çev.) İstanbul, Dergah Yayınları.
- Kingsley, Peter (2002), *Antik Felsefe Gizem ve Büyü*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- Köprülü, Mehmet Fuad (2012), *Edebiyat Araştırmaları*, C: 1, Ankara, Akçağ Yayınları.
- Kramer, Samuel Noah (2017), *Sümer Mitolojisi*. İstanbul, Kabalcı Yayıncılık.
- Kramer, Samuel Noah, & Maier, J. R. (2016), *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki* (H. Koyukan, Çev.), İstanbul, Kabalcı Yayıncılık.
- Kutluer, İlhan (1998), “Hikmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. 17, İstanbul, s. 503-511.
- Mahmud, Kaşgarlı (2005), *Divanü Lügati't-Türk*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- Maynagaşev, S. D. (1998), “Beltir Türklerinde Gök Tanrıya Kurban Töreni”, *Makaleler ve İncelemeler*, C: 2, Ankara, Türk Tarih Kurumu, s. 215-221.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2015), *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2000), *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C: 9, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı.
- Perrin, Michel (2013), *Şamanizm* (B. Arıbaş, Çev.), İstanbul, İletişim Yayınları.

- Roux, Jean-Paul (2011), *Eski Türk Mitolojisi* (M. Y. Sağlam, Çev.), Ankara, Bilgesu Yayıncılık.
- Tekin A., Ezgi; Güray, Cenk (2021), “Anadolu'da Devirsel İbadet Sistemlerinin Oluşumunda Bereket Kültünün ve Ana Tanrıça Tapınının Etkisinin Değerlendirilmesi”, *Kadınlar Dünyayı Çalıyor Söylüyor-Müzik ve Kadın Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Bursa, Etnomüzikoloji Derneği.
- Tekin, Ezgi (2024), “*İrfan*” *Fikrinin 13. - 15. Yüzyıl Orta Çağ İslam Dönemi Edvâr Kaynaklarındaki Yansımaları*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Tuğrul, Saime (2010), *Ebedi Kutsal Ezeli Kurban*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Ülken, Hilmi Ziya (2021), *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler*, Ankara, Doğu Batı Yayınları.
- Vural, Timur (2013), *Tuğ, Nevbet, Mehter*, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Yörükan, Hilmi Ziya (2016), *Şamanizm*, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

